

COMENTARII

RELAȚIA STAT-BISERICĂ ÎN ROMÂNIA POSTCOMUNISTĂ

ANCA GORGAN*

ABSTRACT

THE STATE-CHURCH RELATIONSHIP IN POST-COMMUNIST ROMANIA

Starting from the Romanian edition of Lavinia Stan and Lucian Turcescu's work *Religion and Politics in Post-Communist Romania*, we argue in favour of the necessity to study the relationship between the State and the Romanian Orthodox Church using an approach which takes into account the details and the possible existent perspectives, bringing a plus of objectivity, which is so needed in a field perceived as a sensible one. The arguments put forward will be justified by the historical tradition of the State-Church relationship in the Byzantine Empire, but also in Romania, as well as by the predominantly Orthodox structure of our country.

Keywords: the Romanian Orthodox Church, Communism, nationalism, European integration.

Relația biserică-stat în România a fost și va fi, probabil, tema multor apariții editoriale din multiple domenii: sociologie, teologie, științe politice, istorie. În acest cadru, deja bine conturat în perioada recentă, la editura Curtea Veche s-a tradus în 2010, sub titlul *Religie și politică în România postcomunistă*, lucrarea Laviniei Stan și a lui Lucian Turcescu apărută în 2007, în limba engleză, la Oxford University Press.

Realitatea socială circumscrisă acestei teme se încearcă a fi descifrată prin prisma câtorva întrebări-cheie: *În ce măsură Biserica Ortodoxă Română este un colaborator obedient al statului, indiferent de fundamentul lui ideologic, și dacă poate fi culpabilizată pentru acest fapt? Care este imaginea pe care BOR își dorește a o construi în mentalul colectiv și care sunt strategiile principale utilizate în această direcție? În ce măsură răspunsurile pe care le dă sunt adecvate provocărilor modernității?* Temele abordate sunt cele care au fost aduse și în centrul de interes al opiniei publice românești: educația religioasă desfășurată în cadrul sistemului de învățământ public românesc, relația BOR cu celelalte culte (în special cu Biserica Greco-Catolică), implicarea activă a clericilor în actul politic,

* Correspondence address to Anca Gorgan, doctorand cu bursa POSDRU al Facultății de Sociologie, Universitatea București, România; e-mail: anca.balan@sas.unibuc.ro

legiferările din domeniul sexualității (prostituția și homosexualitatea), relația cu organismele europene. Perspectiva asupra lor este una longitudinală, abordarea fiind de tip descriptiv și cronologic, simțindu-se uneori nevoia unei viziuni sintetice asupra temelor. Datele necesare dezvoltării lor au fost preluate din variate surse bibliografice¹, din interviuri cu diverse personalități ale vieții publice românești, care însă considerăm că nu reprezintă cu obiectivitate multiplicitatea unghiurilor de vedere, inerentă, într-un domeniu perceput ca fiind unul sensibil.

Așa cum intuim încă din titlu, subiectul principal al demersului științific este biserica, accentul fiind pus pe acțiunile acesteia în raport cu statul. Altfel spus, un număr covârșitor de pagini descriu reacțiile bisericii, neinsistându-se asupra relației ei propriu-zise cu statul. Astfel, o relație care în mod firesc este una biunivocă, este transformată într-una unidirecțională. Relația dintre cei doi poli, personaje ale unei piese de teatru imaginar, nu este prezentată ca fiind una sinuoasă, următorul pas în desfășurarea dramaturgică putând fi lesne anticipat tocmai datorită unei grile precise de prezentare a acțiunilor și de caracterizare a lor, urmărită constant.

Cine este Biserica Ortodoxă Română? Un actor social ce-și urmărește cu obstință un scop nedefinit, neidentificat nici de autori, pe care îl presupunem a consta în păstrarea privilegiilor pe care și le-a însușit în mod fraudulos de-a lungul prezenței în spațiul social românesc: încrederea mare a românilor în BOR (în mod constant, 85% dintre români au încredere în ea), menținerea în conștiința colectivă ca un factor fundamental de păstrare a identității naționale, poziția centrală între cultele recunoscute în România și beneficiile financiare ce derivă de aici, eliminarea de pe piața educației religioase a celorlalte culte, menținerea în patrimoniul propriu a proprietăților Bisericii Greco-Catolice. BOR a fost capabilă de mari compromisuri în perioada comunistă și de șantaj diplomatic în ultimile două decenii. Autorii schițează portretul unei Biserici avide de putere, care-și inoculează tentaculele în interiorul aparatului de stat (vezi favoritismul de care s-a bucurat BOR, explicat prin faptul că toți secretarii de stat ai Departamentului de Stat pentru Culte au fost ortodocși). *Cine este statul?* Un partener care cu greu face față acțiunilor ofensive ale Bisericii, dar care, în mod surprinzător, reușește să și-o subordoneze în momentele alegerilor politice. Explicația este aceea a întâlnirii lor într-o miză comună: jucarea cărții naționalismului și obținerea de beneficii pentru ambele părți.

Întrebarea care persistă în urma unei lecturi atente este dacă aceste reprezentări sunt cele mai apropiate de o realitate pe care, ca oameni de știință, nu putem avea pretenția de a o epuiza în totalitate. Mă voi opri doar asupra a patru

¹ De remarcat, în volumul supus discuției, citarea cu preponderență a autorilor străini care au aprofundat acest spațiu thematic, în detrimentul specialiștilor autohtoni. Reluând distincția dintre *emic* și *etic* introdusă de lingvistul american Kenneth Pike, dar extrapolată la nivelul valorilor culturale, ne punem întrebarea în ce măsură o persoană al cărui fundament existențial este neimpregnat și nemodelat de valorile ortodoxe infuzate în spațiul cultural românesc poate înțelege (în sens weberian) realitatea concretă a relației BOR cu Statul.

dintre chestiunile care mi-au reținut atenția de-a lungul lecturii: relația BOR cu regimul comunist, BOR și naționalismul, relația cu celelalte culte și integrarea în structurile europene. Am încercat a le descifra prin prisma interogațiilor implicite ale textului, precizate mai sus.

Concluzia analizei relației BOR cu statul comunist este că prima poate fi culpabilizată pentru fatalismul și colaboraționalismul de care a dat dovadă. Perspectiva de la care se pleacă în elaborarea unei asemenea concluzii este una greșită, în opinia noastră. Ea are ca fundament înțelegerea Bisericii ca o structură fracționată pe două paliere care nu par a comunica între ele: palierul clerical (pe care l-am putea asimila, sub oarecare rezerve, unui nivel organizațional al Bisericii) și palierul laicului. Firul roșu al discursului este referirea permanentă la acțiunile de la nivelul clerical (cu precădere ierarhia bisericească, dar și aceasta într-un mod individualizat) și translatarea evaluării acestora la nivelul întregii Biserici. Astfel, Biserica, în integralitatea ei, este culpabilizată din cauza unor reacții individuale la nivelul ierarhiei superioare.

Autorii uită că Biserica s-a aflat în stare de jertfă și opunere vizibilă față de regimul comunist, în primul rând la nivel individual (mărturiile în acest sens sunt miile de creștini din închisorile comuniste), apoi la nivel organizațional. Cu alte cuvinte, nu a existat o suprapunere între discursul public al bisericii (repet, înțeleasă în integralitatea ei) și realitatea structurală a sistemului numit Biserica, iar autorii tocmai acest lucru sugerează. Iar în ceea ce privește culpabilizarea ierarhiei bisericești, este necesară o perspectivă nuanțată, mai apropiată de tradiția istorică a acestei relații, fundamentată pe două principii care guvernau lumea Imperiului Bizantin: principiul ordinii și economiei². Ne interesează aici doar ultimul, ce se referă la identificarea și aplicarea soluției celei mai bune care permite distanțarea cea mai mică de un ideal ce trebuie atins într-o lume considerată a fi imperfectă. Prin urmare, colaboraționalismul de care a dat BOR dovadă în perioada comunistă poate fi înțeles în același timp ca o acțiune caracterizată de o raționalitate instrumentală, în termeni weberieni. Cu alte cuvinte, înseamnă supraviețuirea prin renunțarea la aspecte considerate mai puțin importante privind prin prisma momentului istoric la care ne aflăm, sau care erau imposibil de apărut în favoarea celor considerate vitale pentru BOR³.

În acest moment este important tipul de indicatori folosiți pentru a evalua eficacitatea unui proces. Dacă folosim indicatori tip *output*, putem afirma că, după finalizarea perioadei comuniste, BOR este una dintre cele mai vii biserici din spațiul ortodox, cu numeroase lăcașuri de cult și cu o viață monahală bine organizată, cu o practică și credință religioasă printre cele mai intense din Europa (în acest punct nu discutăm adecvarea la tipul ideal de creștinism, ci pur și simplu

² Hélène Ahrweiler, *Ideologia politică a Imperiului Bizantin*, 2002, București, Editura Corint, p. 122.

³ G. Enache, A.N. Petcu, *Patriarhul Iustinian și Biserica Ortodoxă Română în anii 1948–1964*, 2009, Galați, Editura Partener.

numărul aderenților, al credincioșilor, comparativ cu aspecte similare înregistrate la nivel european). În aceeași ordine de idei, printr-o aceeași îngustime a perspectivelor, se creionează portretele patriarhilor BOR în această perioadă, etichetați în mod neadecvat ca fiind „patriarhi roșii”. Sunt minimalizate în mod voit marile gesturi ale fiecăruia: patriarhul Iustianian este cel care a redus efectele prigoanei comuniste asupra mănăstirilor, astfel încât situația lor a fost mai puțin dezastruoasă decât în Rusia; patriarhul Iustin este cel care a inițiat colecția „Părinți și scriitori bisericești”, un act cultural în primul rând, de o însemnătate deosebită nu doar pentru Biserică; patriarhul Teoctist este cel care a binecuvântat în 1999 vizita Papei Ioan Paul al II-lea în România, fapt cu implicații geopolitice pentru tot spațiul sud-est european, dar și pentru cel ortodox, în integralitatea lui.

Următoarea chestiune ce se impune a fi nuanțată este cea a relației stat-biserică, considerată prin prisma naționalismului. În viziunea Laviniei Stan și a lui Lucian Turcescu, BOR preia discursul naționalist al statului, iar acesta devine arma imbatabilă a BOR, cu care aceasta își menține supremația în mentalul colectiv. Motivul pentru care românii consimt să participe la jocul de-a naționalismul (sentimentul nesiguranței granițelor teritoriale românești) este însă discutabil; așa cum discutabilă este imaginea bisericii ca partener supus și tributatar politicii naționaliste a statului. Nu putem să nu-i amintim aici pe mitropolitul Varlaam și domnitorul Vasile Lupu, ca reprezentanți ai religiei și puterii, a căror Cazanie din 1643 dă măsura conlucrării tradiționale dintre cele două sfere ale vieții sociale, pe linia naționalismului românesc. Cartea se deschidea cu un „Cuvânt împreună cătră toată semenția românească” adresat de Vasile Lupu la „toată semenția românească pretutindenea ce să află pravoslavnici într-această limbă”⁴, iar Mitropolitul Varlaam enumera, printre motivele care au stat la baza acestei tipăriri, faptul că „limba românească n-are carte pre limba sa”.

Se poate desprinde ideea de unitate a identității naționale și identității religioase, de conștientizare a ei cu două secole înainte de momentul luat în considerare de cei doi autori, ca fiind cel al subordonării bisericii față de stat (prin preluarea discursului naționalist al acestuia). Cazul Mitropoliei Basarabiei (reactivată în 1992 de către BOR) nu înseamnă în acest context decât o nouă reafirmare a legăturii identitate națională/identitate religioasă și nu reprezintă, așa cum sugerează autorii cărții, un indicator al exacerbării discursului naționalist al BOR în perioada postcomunistă. Dincolo de realitatea dreptului canonic și a dreptului istoric, acțiunea BOR trebuie privită în contextul mai larg a ceea ce înseamnă „geopolitica Ortodoxiei”, sintagmă propusă de Fr. Thual. Pentru acesta, Ortodoxia este „unul dintre operatorii principali ai construcției naționale”, specificitatea ei constând „în starea de fuziune simbiotică între elementul național și cel religios”⁵.

⁴ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, 1992, București, Editura IBMBOR, p. 56.

⁵ Francois Thual, *Geopolitique de l'Orthodoxie*, 1994, p. 125, Dunod, Paris, *apud* D. Dungaciu, *Națiunea și provocările (post)modernității*, 2004, București, Editura Tritonic.

În ceea ce privește relația BOR cu celelalte culte, ea este descrisă ca fiind asemănătoare imaginii unui elefant într-un magazin de porțelanuri. BOR este cea care distruge orice altă inițiativă de manifestare religioasă, chiar și „furând, printre altele”, dreptul la educație religioasă al non-ortodocșilor, prin acapararea sistemului public de învățământ. O dovadă a corectitudinii ce s-a dorit a caracteriza relația cu celelalte culte stă și solicitarea de către Sf. Sinod, în cadrul ședinței din 6–8 iulie, a remunerării profesorilor de religie de către stat, inclusiv în cazul claselor cu mai puțin de 10 copii de aceeași confesiune⁶. Urmărirea interesului propriu ar fi avut consecințe asupra desfășurării orelor de religie de către celelalte culte, slab și rar reprezentate în interiorul unei clase de elevi atât de nedreptățite, în viziunea autorilor.

Relația cea mai tensionată a avut-o și o are BOR cu Biserica Română Unită (Greco-Catolică), care îi contestă supremația pe toate planurile: teologic (datorită unirii cu Roma, cu păstrarea ritualului ortodox), istoric (în virtutea creștinării poporului român pe filieră latină), național (datorită faptului că majoritatea membrilor Școlii Ardelene, cei care au contribuit în mod esențial la nașterea conștiinței naționale, erau de confesiune greco-catolică). Discursul greco-catolic a făcut recurs la importanța culturală și națională a Bisericii Greco-Catolice și la restituțiile patrimoniale. Aceste ultime chestiuni ridică problema reprezentativității BOR la nivelul societății românești, ce nu este problematizată pe nicio direcție de manifestare concretă a ei. Indiferent de orice valorizare pozitivă sau negativă, un fapt incontestabil este apartenența la BOR a 85% dintre români, ea devenind purtătoarea de cuvânt a acestora.

BOR este percepută de autorii cărții ca fiind principalul factor oponent al integrării europene, fiind asociată din punct de vedere axiologic-evaluativ cu tradiționalismul de tip retrograd și etichetată ca „euroseptică”. Însă această concluzie este trasă doar pe baza afirmațiilor ziaristului Cornel Nistorescu și pe baza unei luări de poziție a Arhiepiscopului Anania al Clujului, în 2003. Și pe această dimensiune se impune relevarea nuanțării prezente în discursul ierarhilor Bisericii, dar și al teologilor ortodocși. O abordare de tip procesual a acestuia, ce pune în evidență o dinamică reflexivă internă de adecvare permanentă a lui la condițiile contextuale, ar fi fost mult mai potrivită. Se poate vorbi de o atitudine mai prudentă a Bisericii în primii ani, care se finalizează cu o adoptare mai degrabă entuziastă a proiectului de integrare europeană, preocuparea constantă fiind aceea de a pune în echilibru nivelul tehnologic al civilizației occidentale cu cel al spiritualității ortodoxe⁷. Ierarhii și teologii ortodocși au angajat Biserica atât pe

⁶ *BOR CXI*, 1–3 (ianuarie–martie), 1993, p. 132–134.

⁷ Iuliana Conovici, *Ortodoxia în România postcomunistă*, 2009, Cluj-Napoca, Editura Eikon, p. 453–507.

dimensiunea politică a integrării europene (vezi demersurile pentru crearea unei reprezentanțe proprii pe lângă instituțiile europene, semnarea în 2003 a *Declarației Cultelor pentru integrarea României în Uniunea Europeană*, exprimarea unui punct de vedere propriu în perioada redactării proiectului Constituției europene), cât și pe cea culturală (prin deschiderea ecumenică de care a dat dovadă încă de la înscrierea ei în Consiliul Mondial al Bisericilor).

Aceste aspecte sunt doar câteva dintre cele care susțin ideea necesității unei abordări mai nuanțate a relației stat-biserică în perioada postcomunistă și nu numai, care să conducă spre o obiectivitate cât mai apropiată de punctul ideal de atins.